

KİTAP ÖZETİ:

Kitabın:

Adı : İKTİSADİ ÇÖZÜLMENİN AHLAK VE ZİHNİYET DÜNYASI

Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi

Yazarı : Sabri F. ÜLGENER

Yayın Yılı : 1981

Basım Yeri : İstanbul

Baskısı : Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı

Yayınevi : DER Yayınları

Özetleyen : Hasan AYKIN

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi çözülmeye farklı bir bakış açısı getiren çalışmada temel anlayış; iktisadi hayatın yalnız dış verilerin bir araya getirildiği bir madde dünyası olmadığı, bütün veri yığınların ardında insan gerçeğinin yattığıdır. Bu anlayıştan hareketle Osmanlı'daki iktisadi çözülmeye insan gerçeğinin en vazgeçilmez boyutu olan ahlak ve zihniyet zaviyesinden bir bakış söz konusudur. Dönemin ahlak ve zihniyet dünyasının tahlilinde ise fikir ve sanat eserlerinde yansımalar kullanılmaktadır.

Yazar Batı'da yeni zamanlar olarak isimlendirilen bir devir yaşanırken ve hayatın her alanında yenilenme ile birlikte ilerleyen bir devir hüküm sürerken, bizde ortaçağ değerlerine dönüş (*ortaçağlaşma*) şeklinde bir devrin yaşanmasını sorguluyor. Bu devir, parlak bir ticaret devrinin sonu, esnaflaşma, değer anlayışında kapanma ve katılaşma, en küçük yeniliğe dahi imkan tanımayan meslek ve sanat taassubu, gelenekçilik ve feodal hayatın asırlar boyunca aktardığı ağalık ve efendilik şuurunu ifade ediyor. Ağalık ve efendilik ise özünde, bol tüketim, gösterişe önem verme, üretimi ve değer yaratmayı başkalarına yükleyen bir zihniyeti simgeliyor. Yazar yeni zamanların yaşandığı bir dönemde Osmanlı'da ortaçağ değerlerinin hakim olmasının nedenleri üzerinde düşünmek gibi bir amacı güdüyor.

Yazar tarafından tüm kitap boyunca cevapları aranan sorular şunlardır:

- 1- Ortaçağ sonlarından bu yana iktisat ahlakı ve zihniyeti – kültür tarihimiz boyu yansımaları ile- nasıl bir çehre gösterir?

2- Zihniyeti yüzyıllar süresince doyuran, akış ve yayılışına hız katan, din dahil, çeşitli etkenler nelerdir?

Yazar bu sorulara cevap ararken zihniyet araştırmaları yapıyor ve bu araştırmanın en önemli malzemesi olarak da sanat ve özellikle edebiyat ürünlerini ele alıyor. Yazar edebiyatı, bir bakıma sosyo-kültürel kişiliğimizin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması olarak kabul ediyor. Edebiyat, bazen kendisi toplumu belirleyen, bazen de toplumca biçimlenen, fakat nasıl olursa olsun sosyal varlığımızı olduğu gibi aksettiren ifade ve sembollerin toplamıdır. Bu nedenle geçmiş dönemin zihniyet tahlilinde önemli bir role sahiptir.

Yazar giriş bölümünde zihniyet araştırmaları yapmada karşılaşılabilecek güçlükler ve araştırmacının dikkat etmesi gereken hususlara da ayrıca vurgu yapıyor.

BAŞLANGIÇ

İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarından neyin kastedildiği kitabın anlaşılması için büyük önem taşımaktadır. *İktisat ahlakı*: uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplamını ifade etmektedir. *İktisat zihniyeti* ise: kişinin gerçek davranışında sürdürdüğü değer ve inançlar toplamını ifade etmektedir. İktisadi çözülmenin birinci tabakasında, temel değerleri ve politik yapısı ile ortaçağlaşmış bir iktisat ahlakı; ikinci tabakasında ise bu birinci tabakanın üzerine oturacak çözülme devri zihniyeti yer almaktadır.

Kitabın anlaşılmasına katkı sağlayacak diğer bir kavram ise *çözülme*dir. Kitabın ilk baskısında bu kelime yerine inhitat kelimesi kullanılmıştır. Çözülme ile kastedilenin, klasik Osmanlı tarihçilerince kullanılan duraklama ve gerileme tabirleri ile bir ilişkisi yoktur. *Çözülme* tabiri, 15.ve 16. Yüzyıllardan bu yana coğrafi keşiflerin dünya ticaret yollarını Atlantik kıyılarına kaydırmalarından ileri gelen ve görüntülerini bütün bir bölgede ağır ve yavaş, sonraları hızını artırmış halde ortaya koyan sürekli bir alçalma dönemi ile ilgili. Bu açıdan Osmanlı sınırlarını aşan bir yönü bulunmaktadır. Çözülme devri, yüzyıllar boyu, azar azar fakat sürekli bir şekilde Batı karşısında geride kalış dönemi olarak da kabul edilebilir.

Batı iktisadının sürekli olarak ilerlediği dönemde Osmanlı ortaçağ özelliklerine sahiptir. Siyasi ve politik olarak büyük toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı hakimiyet; iktisadi olarak servet toprağa dayalı ve menkul değerler ikinci planda; lonca ahlakı ile yeniliklere kapalı bir hayat ve cemiyet anlayışı tipik ortaçağ karakteristik özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazar, bu dönemin iktisadi faaliyetlerinin merkezi durumunda olan iki organı üzerinde özellikle durmaktadır. Bunlar, tüccar ve sanat erbabıdır.

Tüccar tabiri zaman içinde kapsadığı kesim açısından aynı kişileri ifade etmemektedir. Bazen dar bazen de geniş anlamda kullanılmıştır. Bazen, şehirlerarasında seferler yapan kişileri, bazen şehir içindeki seyyar satıcıları ve hatta bazen yerleşik çarşı esnafını ifade için kullanılmıştır. Bu kullanımda ticaret yollarındaki değişmelerle içe kapanma sonucu tüccarlığın kapsamının daralması da önemli bir etkidir.

Sanat erbabı, ortaçağın iktisat hayatını ve zihniyet karakteristik çizgilerini en çok aksettiren kesimi oluşturmaktadır. Sanat erbabının karakteri ve fonksiyonları asra ve muhite göre farklılık arz etmiştir. Anadolu'nun 12 ve 13 üncü yüzyıllarda yaşadığı çalkantılı dönemde bir türlü kaza ve kader ortaklığı şeklinde bu sanat erbabı yarı hamasî ve dinî bağlarla birbirine bağlanmış ve *fütüvvet* veya *ahılık* şeklinde adlandırılan bir teşkilat şeklinde tezahür etmiştir. Kuruluş devrinin çalkantılı döneminin aşılması sonrasında siyasi faaliyetten çekilip daha ziyade iktisadi amaçlarla hareket eden bir meslek teşekkülü olarak *loncalar* şeklinde tezahür etmiştir.

Yazar, fütüvvet, ahı ve lonca tabirleri ile ilgili özel açıklama yapma gereği duymuştur. *Fütüvvet*, yerine göre el açıklığı, cömertlik, civanmertlik göstergesi olarak kullanılmıştır. Bu şekilde özel anlam ifade eden bu tabire sanat erbabı sahip çıkmıştır. *Ahı* kelimesi de eli açık, cömert manalarını içermesine rağmen, Orta Anadolu’da yarı mezhebî, yarı siyasî ve iktisadi teşkilata mensup kişileri ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Fütüvvet ve ahı çoğunlukla birbirlerini tamamlayacak şekilde kullanılmıştır. Ahılık, zamanla siyasî ve dinî fonksiyonlarındaki gevşemeye paralel olarak iktisadi yönü ön plana çıkan bir esnaf teşekkülü haline gelmiştir. Lonca ise teknik bir tabir olarak ifade edilmiştir. Fütüvvet esnafılık müessesesinin manevî cephesini, lonca ise dış çatısını teşkil edecek şekilde kullanılmıştır. Esnafın fütüvvetle beraber manevî ve dinî kıymetlerini terk ettikçe iç cephesi zamanla zayıflamış ve 19 uncu yüzyılın büyük sanayi ve üretim devrimine dayanamayarak çökmüştür.

Yazar tarafından zihniyet çözümlemesinde başvurduğu temel kaynaklara ilişkin de başlangıç bölümünde ayrıntılı açıklama yapılmaktadır. Bir devrin zihniyetini çözümleyebilmek için doğrudan ve dolaylı kaynaklara başvurmak mümkündür. Geçmiş dönemlere ilişkin bir zihniyet çözümlemesinde başvurulacak kaynaklar dolaylı kaynaklar olacaktır. Osmanlı’nın çözülmesinin analizi için coğrafi hudut kapsamında sadece Anadolu ile sınırlı kalmamak gerekmektedir. O devrin ahlak ve zihniyet şekillenmesine etkide bulunan yakın coğrafyadaki kaynaklar da bu kapsamda kullanılabilecektir. Bu anlamda Türk-İslam düşünce dünyasını anlamaya yarayacak kaynaklar analizde kullanılmıştır. Bu kapsamda İbn Haldun ve Feridüddin Attar’dan da yararlanılmıştır.

Çözümlemede kullanılacak vesikalar ise, iktisat hayatının geniş anlamda kültür hayatının bir parçası olduğu dikkate alınarak, kültür ve toplum tarihçilerinin daima el altında bulundurduğu çeşitli eserler olacaktır. Bu kapsamda, seyahatnameler, esnaf topluluklarına ait eserler ve özellikle fütüvvetnameler ve edebiyat eserleri kullanılacaktır. *Fütüvvetnameler*, meslek hayatının kolektif icaplarını, sanata kabul şartlarını, çırak, kalfa ve usta münasebetlerini, meslek adap ve erkanını açık bir şekilde gösteren kaynaklardır. Yazar bu kaynaklardan faydalanan bir zihniyet çözümlemesi yaparken karşılaşılabileceği temel zorluklara da işaret etmektedir. Bu kapsamda iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. İktisat ahlakı normatif ahlak hükümlerinden beslenmektedir. Ancak yazar, iktisat ahlakı ve zihniyeti arasındaki ayrım üzerinde durmasına karşılık bunların barışmaz, tezat halinde karşı karşıya konularak değerlendirilmesine de karşıdır. Bu iki hususun zaman zaman birleşmelerinin imkansız olmadığını da belirtmektedir.

Yazar kaynakların edebî eser olması, eser sahiplerinin bazen olan yerine olmasını arzuladıkları hususlara eserlerinde yer vermeleri gibi güçlüklerle karşı değişik kaynakları karşılaştırma şeklinde bir çıkış yolu geliştirmiştir. Bu kapsamda fütüvvetnamelerin yanında, kanun, ferman ve seyahatnameler birlikte ele alınarak araştırılan çağın genellikle güvenilir bir tablosunun elde edilebileceği belirtilmektedir.

I- Ortaçağ İktisat Ahlakı

Başlangıç

Ortaçağ sonu ve çözülme devri ahlak ve zihniyet ayrımının en belirginleştiği dönem olmuştur. Bunda, geçim imkanlarındaki daralma nedeniyle ahlak normları dışına çıkanların arttığı ve bunlara karşılık bu yoldan çıkmaya daha sert çıkan bir ahlaki anlayış nedeniyle bu ayrım bu dönemde gittikçe koyulaşmıştır. Yolunu ve kolayını bulanlar, normatif değerlerin üstüne ve dışına çıkmışlardır. Böylece çözülme devri iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti arasındaki uyumsuzluk, hatta birbirine ters düşme keskinleşmiştir. Bu devirde iktisat zihniyeti

zaptedilmez bir hırsla daralan geçim kaynakları nedeniyle kendine yol ararken, iktisat ahlakı kendi içinde iyice katı bir müsamahasızlığa gömülmüştür.

Yazar ortaçağ iktisat ahlakını anlayabilmek için öncelikle bu devrin yerleşik dünya görüşlerini ifade eden temel kıymet ve idealleri üzerinde durmaktadır. Bu devrin hayat anlayışı kapitalist öncesi, henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşü etrafında şekillenmektedir. Gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyetlerini iktisadi düşünce dışındaki saiklere göre ayarlanmış olarak görmek isteyen bir cemiyet anlayışı hakimdir. Toplum hayatının her tabakasında hayatın hamasi, dini, bedii olarak ifade edilebilecek taraflarını kuru iktisadi mühalazaların üstünde tutan bir görüş geçerlidir. Bu görüş ağa ve efendi şeklinde üst tabakadan, orta tabakayı ifade eden ticaret ve sanat erbabına doğru bazı farklılıklar gösterse de, bu dönemde karakteristik kıymet ölçüleri henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşüdür.

12-13 üncü yüzyıllarda var olan kıymet ve ideal anlayışı zaman içinde anlam kaybına uğrayarak manasını kaybetmeye, donuklaşmaya başlamıştır. İlk kez sosyal ve yaşamsal Saiklerle ortaya çıkan kıymet ve idealler din ve tasavvuf dünyasına aktarıldıkça kelime olarak korunduğu halde, asıllarındaki renk ve ışık kaybolmuş, kuru, renksiz bir dogmatizme, kapalı bir tevekkül felsefesine çevrilmiştir. 12, 13 üncü asırda bahadırılık (alplık) telakkisi hakimdir. İnsan-ı kamil bu dönemde el açıklığı ve yürek pekliğini nefsinde toplamış insan demektir. Fütüvvet bile günlük kullanımı ile yiğit delikanlıda (feta) bulunan cömertlik ve keremi ifade ederdi. Ancak bu tarifler uzun süreli yaşayamamıştır. Bu kavramlar zaman içinde asıllarından uzaklaşmış, örneğin fütüvvet ‘nefsi hakir tutmaktır’a dönüşmüştür. Benzer şekilde insan-ı kamildeki bahadırılık ve yiğitli çizgileri zamanla silinerek yerine mütevekkil, münzevi bir insanın dış aleme küskün, soluk ve silik çehresi geçmiştir. Kamil insan tiplemesi artık tuttuğunu koparan değil sadece kendi huzur ve sükûnu içine gömülmüş bir zahid veya dünya veya ahret umurunda olmayan bir rind’den ibaretti.

Ortaçağ Ahlakına Toplu Bakış

Yazar ortaçağ ahlak anlayışını çözümleme adına şu soruyu sormaktadır: bu çağın yaşamaya değer saydığı ideal hayat nedir?

Bu dönemdeki ideal hayat, kapitalist öncesi devirlerde görülen iktisat dışı bir hayattır. Madde âlemine karşı ferdin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı, sakin, kanaatkâr bir yaşam tarzı idealize edilir. Madde âlemine karşı takınılmış olan bu pasif tavır iktisadi faaliyetlerin mekân ve zaman boyutlarını sınırlandırmaktadır. Mekân itibariyle insanların yakın komşuluk dışındaki sosyal ilişkilerinin çözülme ve gevşemesidir. Bu durum kişinin haktan yana ‘kapusunu’ bağlarken, haktan yana açma düsturunun bir yansımasıdır. Bu dönemde mekân itibariye toplumsal ilişkilerde çözülme yaşanması ve dar çevre içinde kalmada kapalı meslek ve tarikat kadrolarında sınıksız bir kaynaşma ve bütünleşme başka bir deyişle cemaatleşme önemli bir etkidir.

Ahlak anlayışının mesafe şuurunun bir diğer yansıması zaman itibariyledir. Gelecek için kaygısız olma anlayışı toplumu kuşatmıştır. İnsanın asıl uğraşması gerekli alanlarla iştigal etmesi yerine İbadet ve diğer temel meşguliyetlerden çalarcasına ömrünü daima geleceği düşünmekle geçirmek ortaçağ ahlakçısına hoş görülmez bir durumdur. İktisadi çıkar peşinde koşan kişi nefsi emareye sahiptir. Yaşanması ve değerlendirilmesi gereken zaman yaşanan zamandır. Dünya dertleri nedeniyle gelecek endişesine düşen kişi iflah olmaz. Bu çağın temel fikri, günü gününe yaşamak ve yarını düşünmemektir.

Bu devrin hayat anlayışının bir diğer yönü durgun ve atıl olmasıdır. Mal ömrün huzur ve güvenliği içindir, yoksa ömür mal biriktirmek için değildir. İktisadi faaliyet huzur ve güven

içinde ömür sürecektir kadar yapılacak bir iş. Bunun üzerine çıkılarak iktisadi faaliyetlerin başlı başına birer gaye haline alması anormal, hastalıklı bir durumdur. Yazar bu konuda zamanın ebedi kaynaklarından örnekler sıralamaktadır. Bazıları aşağıdaki gibidir:

- Yüz dirhem yemek yeter. Bu kadarı seni taşır, fazlasını yersen sen onu taşırsın (Sadi),
- Madde şekil ve kayıtlardan – rüsumatı kardan saf olmak (Nabi),
- Kar ile kisbi koyup gönülden içre girmek (İbrahim Hakkı).

Bu devirde basit, mütavazi ölçüleri aşmaya yeltenen her türlü kıymıldanma, yerleşmiş, kökleşmiş huzur ve sükun idealine çarpıp dağılmaya mahkum durumdadır. Nabi bu durum tek cümle ile özetler “Devlet aheste gerektir cari”. Bu dönemdeki ideal insan (insan-ı kamil) tiplmesi şu şekildedir: Madde dünyası ile devamlı temasların dondurulacağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç âlemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin insan. Bu durumun iktisadi yansıması yazar tarafından şu şekilde özetlenmektedir: kindi içine kapalı, dar ve statik bir yaşayış tarzı, gündelik ihtiyaç miktarı ile hudutlanmış basit, organik geçim seviyesi. Bu ahlak kavrayışı itidal ve kanaat kelimeleri ile ifade edilebilir.

Ortaçağ ahlakçısını böyle bir yaklaşıma iten nedenler bulunmaktadır. Bu ahlak anlayışının hedefinde, konak ve malikâneelerde yaşayan, debdebe ve ihtişam hevesi üzerine kurulu toplum hayatı, ağılık ve efendilik şuuru ve bunların bolluk içinde yaşama ve bol bol harcama hevesidir. Ferididdin Attar’ın “sayısız düşman, hadsiz hesapsız borç, bitip tükenmeyen iş güç, sürü ile evlat ve ayal” diye tarif ettiği gaili ve külfetli hayat, ortaçağ ahlakının yıkmaya ve devirmeye çalıştığı hedeftir. Akliselimin sınırlarını aşan hayat tarzının verdiği korku ortaçağ ahlakçısı için ideal hayatı, kapalı, dar ölçülü topluluklarda aramaya götürmüştür. İktisadi faaliyette ölçüsüzlüğe düşmemek için büyüme ve serpilmenin karşısına durulmaktadır. Örneğin büyük çiftlik sahibi olmak dahi kişiyi ibadetten alıkoyan bir durumdur. Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek ölçüde bir ticaret yerine mal biriktirme ve yığma peşinde koşma çabası eskiden beri ağır bir şekilde tenkide uğramıştır. Örneğin Gazali, kazanma ve biriktirme uğrunda ömürlerini tüketen ticaret erbabından acınarak bahsetmektedir. Kınalızade de tüccarın kar peşinde uzun ve yorucu seferlere katlanmasını ruhi bir sapıtma olarak nitelendirmektedir. Ulaşılması gereken üstün gayeye nispetle “nakd-i ticaret” insan emeğinin yok yere harcanıp tüketilmesi, Nabi’nin deyiimi ile “maye-i ömrün hasareti”dir.

II. Esnaf Terbiyesi ve Lonca Ahlakı

Yazar esnaf terbiyesi ve lonca ahlakı üzerinde durmadan önce, toplumda el işçiliğine dayalı esnaflığın el üstünde tutulma nedenini ortaya koymaktadır. El işçiliğine önem atfedilmesi esasen tasavvuf ahlakı ile basit el işçiliğine has dünya görüşü arasındaki büyük yakınlıktır. Büyük sofilerin çoğunun hayatını el işçiliğinden kazanması bunu destekler mahiyettedir. Şehir medeniyetinin bir parçası olan ortaçağ ahlakı, şehir müessesesi olan esnaf teşkilatına öz malı olarak bakmakta, aslı ve nesebi belli olmayan gezginci tüccar ve sermayedara karşı sanatkârları el üstünde tutmaktadır.

El sanatları, sahibini aza kanaate, sabır ve tevekküle zorlaması nedeniyle bir yönü ile terbiye edici, nefsi köreltici bir fonksiyonu vardır. Gasp, tabasbus ve riya, gömülü hazineler peşinde koşma veya altın bulmak ümidi ile ömür tüketme gibi ne olduğu bilinmeyen karanlık kazanç yolları karşısında ahlakçıların dikkati mazbut bir iş ve sanat hayatına çekmeleri doğaldı. Vasat ve itidal sürekli olarak tavsiye edilmektedir. Sonuçta, el işçiliği ve ziraat ortaçağ ahlakçısı nazarında rakipsiz bir değere sahiptir.

Ortaçağ ahlakçısının bu kadar değer verdiği sanat erbabına gösterdiği yolun ana unsurları;

1- Durgun ve kapalı sanat kavrayışı ile

2- Gelenek ve otoritedir.

1- Durgun ve Kapalı Sanat Kavrayışı

Ağırlık ve yavaşlık, hırs ve tamadan uzaklık, kanaat ve tevazu ilk akla gelen ibareler. Fütüvvet edebiyatından şu alıntı zamanın esnaf terbiyesine ilişkin temel ipuçlarını vermektedir.

“Hırs kapısını bağlaya kanaat ve rıza kapısını aç a tokluk ve lezzet kapısını bağlaya açlık ve riyazet kapısını aç halktan yana kapısını bağlaya haktan yana aç a ...”

Kanaat ve kısmet gibi statik ölçülerle ayarlanan sanat kavrayışı aynı zamanda ağır ve yavaş, diğer ifade ile durgun bir iş ahlakı anlamına da gelmektedir. İş hayatı durgun, az değişir yapıdadır. El işçiliği, mahiyeti icabı, dar ve basit ölçülüdür. Aynı zamanda lonca ahlakı ile de sıkı kayıt altına alınmıştır. Dini ve bedii kıymetlerde hayatın sükûn ve huzur içinde, acelesiz ve temkinli bir şekilde yürütülmesi esası benimsenmiştir. Bunun bir yansıması olarak, işe geç gitme, eve erken dönme gibi hususlar hayırlı ve selametli yol olarak telkin edilmiştir. “Çarşı ehli, pazara ve çarşıya gide, ancak geç gide ve çarşıdan evine bir miktar herkesten erken gele” türü telkinleri dönemin sanat eserlerinde görmek mümkündür.

Esnafin mutat iş saatlerinden fazla çalışması, komşu kısmetini ayağa düşürmek olarak nitelenmekte, bu tür kirli ve zararlı rekabetten uzak durulması salık verilmektedir.

Ortaçağ iş ahlakının bir diğer unsuru kapalıdır. Sanat hayatının iş ve meslek değiştirme imkânı daraltılmış, her meslek kendi içine kapatılmıştır. Herhangi bir yerde karar kılmayarak iş gücü değiştirmek sebatsızlık ve istikrarsızlık olup bir ruh perişanlığı olarak kabul edilmektedir. Bu çağda iş bölümü çok katıdır. İş kolları aralarında geçiş olmayan kapalı bir çalışma tarzına sahiptir. Fert ve sanat tüm hayat boyunca birbirinden ayrılmaz iki unsur haline gelmektedir. Kişi babadan veya ustadan kalma sanat çevresi içinde gözlerini hayata açar ve orada kapar.

Kişilerin bir üretim türünden diğerine kolay bir şekilde yer değiştirmesini imkânsız kılan kişi ile sanat arasındaki bağıllık tam bir ortaçağ özelliğidir. Toplumsal hayattaki sınıfların birbirinden ayrılması gibi, iktisat hayatında da meslek ve sanatlar birbirlerinden aşılmaz setlerle ayrılmışlardır.

Ortaçağda kısaca sanata ve zanaatkâra önem verilmektedir. Burada gözetilen gaye kısaca, kendine uygun bir sanatın seçilmesi ve bir kere bir sanatın içine girildikten sonra, sabırla tam bir olgunluğa sanatkârlığa erişmektir. Olgunluğa erişmek bireysel olduğu kadar o sanatı icra edenlere ait kolektif bir sanat şuurunun da yansımasıdır. Mazisi ve gelenekleri dini ve hamasi unsurlardan beslenen sanat topluluğuna mensubiyetin verdiği şeref ve itibar duygusu, sanatta ustalaşmayı teşvik eden bir unsurdur. Bu unsurun bir sonucu olarak, esere kişilik katma gayreti gözüktür. Üretilen eserde, eser sahibine has özellikler yer alır, bu haliyle ürünler işportalaşmış basit, fabrikasyon ürünü olamazlar. Zaten sanat ve sanatkâr tanımlamaları, yapılan işin bir sanat olarak görülmesi ile de yakın ilişkilidir. Kaliteye verilen önemi, halı, ipek, çini nevinden eserlerde görmek mümkündür. Seyreden hayran bırakan türden eşya üretmek şiiardır.

Sanat eserini ortaya çıkarmak ani fevri bir iş değildir. Bunun için kişinin o işte olgunlaşması, ustalaşması, bütün basamakları sabırla, temkinli adımlarla teker teker tırmanması gerekir. Kişinin tekâmülü gerekir. Tekâmül için ilk şart zamandır. Zaman iki türlü de önemlidir.

Ustalaşmak için geçen zaman ve her bir esere harcanan zaman. Sadi, doğu illerinde bir çini kâsenin kırk senede yapılmasına karşılık Bağdat'ta günde yüz tane yapılmasını şikâyet yollu ifade etmekte ve çok üretilmesine rağmen kıymetsiz oldukları hususunu eklemektedir. Bu yaklaşım malların değişim değeri, kullanım değeri değil, ürünün kalite ve mükemmelliğe göre belirlenen değeridir. Bunun için esnafın işi aceleye getirmeden, sabırla, nesiller boyunca uzanıp giden kaide ve usuller çerçevesinde hareket etmesi gerekecektir.

2- Görenek ve Otorite

Ortaçağda her sanat uzun yüzyıllar boyunca üst üste yığıldıkları geleneklerle çevresi ve sınırları belli, aşağıdan yukarı parçalar birbirine bağlı bir organizma halinde şekillenmiş ve kendi içine kapanmıştır. Sanatkâr, üst kademelere yükselebilmek için, ortak kaidelere harfiyen uymak zorundadır. Uzun asırlar boyunca biriken örf ve adetler, usul ve kaideler, dini kaynaklardan edindikleri telkinlerle de birleşerek kapsamlı bir ahlak disiplinine, gelenekçilik denilebilecek bir hayat ve meslek anlayışına dönüşmüştür.

Gelenekçilik anlayışın yansıması üretim tarzı ve tekniği anlamında, değişime ve başkalaşmaya kapılarını sınıksız kapamış bir yapı anlamına gelmektedir. Olagelmış teknik ve usuller tekrarlanmakta, en küçük yenilik veya başkalaşmaya kötü gözle bakılmaktadır.

Gelenekçilik ve kaidelere sıkı sıkıya bağlılık aynı zamanda hiyerarşik bir düzenin oluşması ve hiyerarşik sistemde oluşan otoriteye tam riayeti de beraberinde getirmektedir. Kişi ustasına bağlanmalı ve teslim olmalıdır. Aynı zamanda iş hayatı mertebeler silsilesi şeklindedir: Çırak, kalfa ve usta veya fütüvvetnamelerdeki tabiri ile yiğit, ahı ve şeyh. Kişi aynı yol üstünde yürüyerek zaman içinde tüm bu mertebelere erişebilir. Bu durum kaidelere sıkı sıkıya bağlılığı beraberinde getirir. Yaşa ve tecrübeye dayalı hiyerarşik kademelendirme ve birbirleri ile sıkı bir hürmet, bağlılık disiplini üzerine kurulu bir yapı söz konusudur. Esnaf teşkilatı aynı zamanda mertebeler silsilesine dini bir renk ve hüviyet de kazandırmak suretiyle topluluğu asırlar boyu sürdürebilmiştir. Fütüvvet silsilesi ile sadece önceki pirleri ulaşılmaz oradan Peygambere, Cebrail'e ve oradan da nihayet Allaha vasil olunur.

Bu dönemi en önemli özelliklerinden birisi de zanaat, ortaçağ esnafında kapalı zümrelere ait bir sırdır. Sanat erbabının diline hakim olması, bu sırrı olur olmaz yerde söylememesi önemli bir kaidedir. Bu sır nesilden nesile ihtimamla aktarılır. Usta yanında hizmet eyleyerek sanatın esrarını öğrenmek şarttır. Ustalık ve maharet sır perdesini açıp oraya girebilenlere nasip olur. Sanatın bir sır gibi tutulmasında bunu ehliyetli kişilere verme hassasiyeti bulunur. Sanatı ehliyetsiz kişilere vermek bağışlanmaz bir suç ve zulümdür.

Bu şartlar altında sanat, zekâyı işleterek, yeni şeyler bularak değil, ustanın yanında sabırla kalın bir perde arkasında kapalı bir şekilde gerçekleşmektedir. Sanatkâr, okumak ve yazmakla olunmaz ancak ustadan öğrenmekle olunur şeklinde pek çok telkin buna işaret eder. Usta olma yoluna baş koyan kişi, arzu ve iradesini ustaya bırakacak, kendi iradesinden çözülecektir. Hatta bu kapsamda fütüvvetin tarifi bile aynı cümleye sığdırılabilmektedir: *“Fütüvvet odur ki .. hiç kimseye eğer insan ve eğer hayvan andan incinmeye, gözsüz ve dilsiz ve kulaksız ve elsiz ve ayaksız gibi ola”*. Yunus Emre de bunu farklı kelimelerle aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

“Vurana elsiz gerek sövene dilsiz gerek,

Derviş gönülsüz gerek sen derviş olamazsın!”

İrade ve teşebbüs fikri bu derece arkaya atılmış, bu durum sadece fütüvvet ahlakı ile sınırlı kalmayıp tüm cemiyeti kapsamıştır. Bu dönemin insanı, her türlü reaksiyon kabiliyetini

kaybetmiş, daima boyun eğmeye alıştırılmış bir alt tabaka özelliği göstermektedir. Fütüvvetler ve onlara halef olan esnaf teşkilatı sanat sırrı ve terbiyesi ile birlikte geleneklerini nesilden nesle aktarmaya yarayan kapalı, disiplinli birer müessese halinde tüm ortaçağ boyunca rollerine devam etmişlerdir.

Yazar Ortaçağ İktisat Ahlakı bahsine son verirken, yukarıda belirtilen ahlak anlayışı ve bunun yansımalarının tüm toplum katmanları için aynı kalıplarla kabul edilip edilemeyeceği hususuna gündeme getiriyor. Sonuçta, bazı farklılıklar olsa da bunların mebdei ve saiklerinin bir olması nedeniyle bunun çok farklı olmadığını belirtiyor. Genel karakter, kanaatkârlık ve geleneğe bağlılık olarak ortaya çıkıyor.

II- Ortaçağ Ahlakından Çözülme Devri Zihniyetine

Yazar bu bölümde özellikle, ortaçağ ahlak dogmalarının bilhassa ortaçağ sonlarındaki zihniyetle ne denli uyduğu, hangi noktalarda zihniyetin ahlak dogmalarından geniş bir kavis çizerek ayrıldığı konusuna eğilmektedir.

Yazar ahlak ve zihniyet arasındaki ilişki ve ayrışmaları sorgularken iki temel soru demeti yöneltiyor:

I- Ortaçağdan beri zihniyet, ahlak ve sanat dünyasındaki yansımalarına bakarak maddi ihtiraslardan boşalmış, kanaatkâr bir hayat anlayışının hâkim olduğunu söylemek mümkün müdür? Kazanç hevesi gerçekten gündelik ihtiyaçları karşılamaya yetecek dar bir çerçeveye sığdırılabilmiş midir?

II- Öyle değil de toplum hayatının çeşitli sınıf ve tabakalarında kazanma ve zenginleşme hevesine rastlanıyorsa, bunun yüzyıllar içinde yönü ve sonucu ne olmuştur? Daha kısası: normal bir kar ve teşebbüs zihniyeti için mevcut imkânlar nelerdir? Batıda 16. ve 17. yüzyıldan beri hesaplı ve temkinli bir burjuva ahlakına doğru adım adım ilerleyen gelişme bizim kültür çevremize hangi ölçülerde nasip olmuş veya ne gibi engellerle daha ilk adımdan durdurulmuştur?

Yazar bu soruların cevabını ararken farklı tabakalardaki kişilerin his ve ihtiralarına, setler ve engellere bakarak cevap aramaktadır.

Hisler ve İhtiralar

Daha önceki bölümde belirtilen ahlak anlayışının idealize ettiği gibi sakin ve kanaatkâr bir hayat anlayışı mı hüküm sürmektedir? Ortaçağ insanı, klasik ahlak kaynaklarının tanıttıkları türden ihtirassız ve ihtiyaçsız bir insan değildir. Kayıtsız ve kaygısız insan gerçek değil; ancak idealdir. Ortaçağ tarihinde idealden yer yer sapma ve uzaklaşmalara çok sık rastlanır. Hatta bazen bu sapmalar ahlak normlarını da peşinden sürükleyebilmiştir. Bu düzeltmeler yüksek ve üst tabakalarda sessiz ve gürültüsüz bir şekilde gerçekleşmiş, orta ve aşağı tabakalarda ise zihniyetteki değişime sert ve müsamahasız reaksiyonlara yol açmıştır. Başka bir deyişle, ahlak anlayışı ile uyuşmayan zihniyet durumunda üst tabaka, ahlak yapısını törpüleyerek zihniyete yaklaştırırken, orta ve alt tabaka zihniyetteki kaymalara sert tepki göstererek ahlak yaklaşımını sert ve katı hale getirmiştir. Bu durum görülme açısından yazar tabakalar itibarıyla ortaçağ ahlakının durumun ayrı ayrı incelemektedir.

Üst Tabaka Karşısında Ortaçağ Ahlakı:

Üst tabaka zaman ve yere göre farklı kesimlerden oluşmaktadır. Bazen büyük toprak sahibi eşraf ve ayan, bazen devlet bürokrasisinden yüksek paye ve mansıp sahibi kişiler olmuştur.

Bu kişilerdeki ortak izler ağılık ve efendilik şuurudur. Bu şuur, konak hayatı, bunun etrafından bir yanaşma ve mürit halkası, mal mülk, bol tüketim, gösteriş hevesi, altın ve gümüş tutkusu şeklinde özetlenebilir.

Bu tabaka için söylenebilecek en önemli husus, bütün iddia ve ihtiraslarının bir fiili durum olarak kalmayıp aynı zamanda ahlak anlayışı olarak da haklı görülmüş ve gösterilmiş olmasıdır. Ahlak sistemi bu noktada realiteyi tanımlamaktan başka bir şey yapmamıştır. Üst tabakaya doğru çıktıkça bol müsamaha ve imtiyaz, alta düştükçe o nispette sert ve mutaassıp bir kayıtlanma söz konusudur.

Siyasi otoriteyi ellerinde tutanlar ve yakınları, toplum içindeki durumları ile orantılı servet ve harcamalarını haklı çıkaracak ideolojik dayanak bulmakta veya bunu yeniden yaratmakta zorlanmamışlardır. Nabi'nin aşağıdaki şiiri buna güzel bir örnektir:

“Mülk durmaz eğer olmazsa rical,

Lazım amma ki ricale emval!”

Devlet için, devletin itibarı için üst tabakadaki kişilerin ihtişamlı gözükmeleri bir zaruretti. Bu meşrulaştırılırken, bu durumun alt tabakalara yayılmasını da engelleyecek türden telkinlere başvurulmaktadır. Bu meşrulaştırma dini ve mistik yönden de desteklenmekte, hakka varma yolunda belirli bir kemal mertebesinde sonra dünya nimetlerinden bolca yararlanmak sakıncalı görülmemektedir. ‘Kamil’e lokma ve nükte helal’ sözü buna delalet etmektedir. Böylece, ortaçağ ahlakının temel unsurlarından biri olarak öne çıkan “kanaatkârlık” halk yığınlarına mahsus bir fazilet haline getirilmiştir. Kişilerin kendilerinden üste olanları gıpta ve hasetle bakmaları, onları taklide yeltenmeleri daima kötülen bir haslettir. Her tabaka içinde bulunduğu durumla hoşnut olmalı ve avunmalıdır.

Orta Tabaka ve Aşağısı:

Üst ve alt tabakalar arasında zihniyetçe derin farklar, hatta tezatlar mevcuttur. Ancak, soy-nesep iddiası, mal ve mülk hevesinin sadece üst tabakalara has özellikler olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü üst tabakada beliren zihniyet sadece o tabakanın sınırları içinde kalmamakta, önüne dikilen engelleri birer ikişer devirerek aşağı sınıflara da süzülerek genelleşmektedir. Taklit, yarı haset, yarı hayranlık hisleri ile birleşen üst tabakaca meşru sayılan zihniyet unsurları alt tabakalara da yayılır. Bu hususta “*Büyüklerin dini ne yolda ise nas da onların izindedir*” şeklinde genellemeler, İbni Haldun’un Mukadimesinde belirttiği, haşmet ve ihtişam hevesinin medeniyet ilerledikçe aşağı tabakalara kadar sirayet edeceğini ve onların da hallerine göre refah ve ihtişama meyledeceklerini göstermesi örnek verilebilir. Aşağı tabakalara doğru sirayet eden temel hususlar:

A- Soyluluk Hevesi: Soyluluk, asıl ve nesep gayreti esas itibariyle toprak hâkimiyetine dayalı derebeyliğin hüküm sürdüğü ortamda kendini gösterir. Bununla birlikte ağılık, efendilik gayretlerini şehirlerde dahi görmek mümkündür. Ancak bu unsurlar yine de feodal kıymetler olmaktan ileri gidemezler. Bu heves, büyük konaklar, yanaşma halkası şeklinde halka halka gider. Soyluluk, asillik iddiası esnafta da görülür. Şeceresi geçmiş asırların pir ve azizlerine kadar indirilen, hakları ve imtiyazları asırlık geleneklerle tayin edilen meslek veya sanata mensubiyetin ayrı bir gurur kaynağı olması soyluluk hevesinin bir yansımasıdır. Esnaf soyluluğunu topraktan değil, pir ve ustasının asıl nesebinden aramaktadır. Bu durum fütüvvete verilen manadan da görülebilir: Fütüvvet bir insanın hayatı boyuca ulaşabileceği mertebelerin en yükseğidir. Hatta daha da ileri gidilebilerek diğer beşeri münasebetler gibi fani bir kul

yapısı değil, özeniler yaratılmış bir hak yapısı zeval bulmaz kutlu ve ulu bir makam olarak görülür. Örnek:

“Şöyle bilgil ki ey kardeşler ve ey azizler fütüvvet ala ve şeriftir ve ulu makamdır. Fütüvvetin aslı kadim, ezeli ve ebedidir ve aslı imandır yani aslı Allah’tır ve fütüvvet Allah’ı taala sıfatıdır. Pes fütüvvet sıfatın kim ki sıfatlana ol kişi Allah’a irişmiş olur.”
Yahya Bin Halil, Fütüvvetname, Yazma no. 901.

Böyle bir yaklaşıma rağmen, dönemin ahlak ve siyaset düşünürleri saray ve konak yaşamlarının, türedi sınıfların rütbe ve azamet hevesinden dert yanmaları, fütüvvetnamelerde tevazu yerine benliğin öne çıkmasına ilişkin büyük şikâyetler vardır. Fütüvvetnamelerin çoğunlukla esnaftaki ruh sakatlığını tedavi için kaleme alındıkları iddia edilmektedir.

Soyluluk hevesinin bir diğer yansıması, soyluluk için din ve ilimin kullanılması da çok sık görülür. Kişilerin belli bir şeyh etrafında toplanmasında dahi bazen bu soyluluk hevesi etkilidir. Örneğin *“Şeyhimiz huruc ider biz dahi beyler oluruz”* mısraları buna örnektir. Eşrefoğlu’da (Müzekke-i al-Nüfus adlı eserinde) aynı halden şikâyetçidir. *“İlim ile beğler kapusunda rağbet bulmayan danışmendler şeyhlik tarikin tutup ve müdara ile beğler, zalimler kapusuna varup beğlerin dünyacıkları alur oldular!”* diyerek bu durumdan hoşnutsuzluğunu belirtir.

Herkes filan ve filan oğlu olarak övündüğü bir sırada din ve tarikat ehli de *“biz filan azize vasıl olduk ve ana nice zaman hizmet kıldık”* diye belirtmekten geri durmazlardı.

Osmanlıda, iktisat ve toplum anlayışında hala feodal zihniyetin hâkim olduğu görülmektedir. Çalışmayı ağalık ve ululuk şanı ile bir arada göremeyen ve zül olarak kendinden sürekli uzaklaştıran, servete dahi ancak unvan, asalet ve gösteriş uğruna kıymet biçen bir zihniyet söz konusu. Aynı dönemde rönesansla batıda ticari-mobil kıymetleri ön plana alan hareketli, cevval bir iktisat anlayışının (burjuvazi zihniyeti) bizde gelişmemesinin en önemli sebepleri arasında toprağa dayalı ağır ve hantal zihniyetin yer aldığı yazar tarafından vurgulanmaktadır.

B- Kazanma ve Kazanç Tehditlerinden Ferahlama Gayreti: Ortaçağ ahlakçısının özlemini duyduğu huzur ve sükûna rağmen, gerçek hayat kazanç ihtiraslarının doğurduğu huzursuzluklardan hemen hemen hiçbir zaman uzak kalamamıştır. Oysa ahlak öğretisi sürekli olarak kanaat ve itidalden bahsetmektedir.

Bu dönemde baskın ve soygunlar, define aracılığı yaygınlaşırken, esnaf arasında bütün lonca baskısına rağmen narhı yükseltmek için istifleme, eksik tartma, hileli mal satma yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu durum ortaçağ sonlarında rekabet şartlarının ağırlaşmasından sonra daha da şiddetlenmiştir.

Taşradan şehre olan göçlerin artması esnaf kadrolarının dolup taşması nedeniyle loncalar geniş ve kalabalık bir yığına eşit iş ve geçim imkânları sağlamak için o oranda sert kaide ve kayıtlar koymak zorunda kalmakta idiler. Esnaf ise, bu aşırı sertlik karşısında bir nevi direnme ve ferahlama tepkisi olarak pek çok ahlak felsefelerine ters yollara girmekte idi.

C- Altın ve Gümüş Tutkusu: Gerek unvan ve paye hevesi gerekse kazanma ve zenginleşme hevesi sonuçta bunları sağlayacak iki madene odaklanmayı beraberinde getirmiştir: altın ve gümüş. Bu nedenle ortaçağ ahlakının huzur ve sükûn idealini zedeleyen unsurların başında altın ve gümüş gelmiştir.

Aslında altın ve gümüş hırsının bulunması ile kapitalizm yan yana gider. Batıda da Rönesans döneminde altın ve gümüş düşkünlüğü çok dikkat çekicidir. Çünkü, ticari hayatın genişlemesi tedavüldeki para miktarını önemli kılar. Daha çok işlem için dönemin tedavül aracı olan altın ve gümüşe daha çok ihtiyaç duyulur. Bu ise altın ve gümüşe olan talebi artırır. Ancak Osmanlı'da olan, gittikçe daralan ticari hayata rağmen altın ve gümüşe olan artan rağbettir. Bu artan rağbetle, değeri ile oynanan bu madenler piyasadan uzaklaştıkça, gönüllerde bu madenlere karşı olan heves artmıştır.

Osmanlı'da altın ve gümüşe verilen önem, gösteriş ve ihtişam hevesinin bir yansımasıdır. Bu madenler mübadeleyi kolaylaştıran araç olmaktan zaide, paye ve itibarın tedavülünü kolaylaştıran bir araç olarak görülmüştür.

Yazar ortaçağ ahlakı ile zihniyeti arasındaki kavis ve uzaklaşmalara değindikten sonra, doğu dünyasının neden batı gibi kar ve teşebbüs zihniyetine geçemediği hususunu sorguluyor. Güç ve servetini sağa sola dağıtmayarak, rasyonel bir teşebbüs şekli içinde tasarruf ederek teşebbüsçü bir zihniyet Osmanlı'ya ne ölçüde nasip olmuş veya daha başlangıçta bunlar nasıl durdurulmuştur? Yazar bu soruların cevabını aramaktadır.

II- Setler ve Engeller

Yazar yukarıda sorulan hususlara cevaplara geçmeden önce kar ve teşebbüs zihniyeti üzerinde durmaktadır. Yazara göre kar ve teşebbüs zihniyetinden bahsedebilmek için kazanç arzusunun kaba ve ilkel şekillerinden ayrılarak normal üretim ve mübadele yollarına aktarılmış olup olmadığını düşünmek gerekir. Kar ve teşebbüs zihniyetinde dinamizm söz konusu olur.

Yazar daha sonra Osmanlı'da kar ve teşebbüs fikrinin Batı'daki gibi gelişmesinin önündeki engelleri irdelemeye başlıyor.

1- Daralma ve Boğulma

Temel tabii geçim yolları olan ziraat, ticaret ve sanayidir. Bunların özellikle son ikisinde daralmanın nereden ileri geldiği sorgulanmaktadır. Bunun nedenleri olarak dış ve uzak pazarlarda kapanma ile iç pazarda ve üretimde daralma sıralanmaktadır.

A- Dış ve Uzak Pazarlarda Daralma: Aslında doğuda İran içlerinden güney doğu ve orta Anadolu'nun kervan yollarına kadar uzanan geniş bir saha üstünde, hem de ileri manada bir ticaret kapitalizmi kurulmuştur. Ancak sorun, ticaretin ortaçağların sonlarından beri aynı hızla gelişmesine devam edip edemediği noktasında ortaya çıkmaktadır.

Bu ticaretin inkişafı iki boyutludur: (1) Ticaretin sahasını genişletmek, (2) kullanılan araçları normal ve rasyonel hale getirmek. Bu iki alanda da Batı'da gelişmeler olmaktadır. Birinci boyutla ilgili olarak yeni zamanlarda yapılan keşiflerle birlikte Batı önemli mesafe almıştır. Yeni hammadde kaynakları, yeni zenginlik ve ticaret sahasında gelişme anlamına gelmektedir. Aynı şekilde bilim ve teknikteki gelişmeler, kullanılan araçların aynı işgücü kullanılarak daha fazla üretim yapılmasına imkân vermiştir.

Batıda bu gelişmeler yaşanırken, doğu toplumları kullanılan araçları rasyonel hale getirme konusunda mesafe alamadıkları gibi, yeni ticaret yolları ile birlikte ticaret sahasını genişletmek bir yana ticaret sahasında daralma ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu dönemde Batı'da ticaret gözde hale gelirken, Doğu'da ziraatın ve el sanatlarının faziletinden bahsedilmektedir. Ticaret sahasının daralması ile birlikte uzak mesafelere seyahat ederek ticari faaliyet yapan “*Bezirgan*” kelimesi de anlam kaybına uğramıştır. “*Bezirgan*” kelimesi önceleri tacir, tüccar takımı, efendi gibi vakarlı bir faaliyet alanı iken zamanla uzak ticaret

merkezlerine açılma imkanlarından mahrum kalma ile rızkını iç ticarete aramaları ile birlikte “esnaflaşmış”lardır.

Batı’nın deniz yollarını ticarete kullanması büyük bir maliyet ve hız üstünlüğü sağlamıştır. Aynı zamanda, Batı’da bu dönemde istila ve kar hırsı her şeyin önüne geçmiştir. Batı deniz yolları ile ticarete yönelirken, doğu kervan yollarına dayalı kalmıştır.

Doğunun ticari hayatta geri kalmasında ticaret yolları ve şekillerindeki rekabet üstünlükleri önemli rol oynamıştır. Bu dönemde Batı karşısında Doğunun rekabet edememesinin altında iki temel husus yer almaktadır:

a) Rantabilitede geri kalış: Deniz ticaretinin sağladığı hız maliyet avantajı karşısında, kara yoluyla yapılan ticaret rantabl olma özelliğini yitirmeye başlamıştır.

b) Kapital ortaklığında ve teşkilatında gerileyiş: Batı bu dönemde hızla iktisadi tüzel kişilikler bünyesinde teşkilatlanıp sermayelerini bir araya getirirken bu durum Doğu’da yeterince gözlemlenmemektedir. Doğu’da nispeten daha dağınık ve teşkilatsız bir yapı vardır. Aslında daha önceki asırlarda bir kervanın oluşturulması dahi önemli bir teşkilatlanmayı ve sermaye ortaklığını gerektirdiğinden bu husus hiç yoktur demek doğru olmaz.

B. İç Pazarlarda ve Üretimde Daralış

Dış ve uzaklarla yapılan ticaret 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren önemli ölçüde daralmıştır. Bu daralma otomatik olarak iç pazarlara da yansımaktadır. Bu konuda daha önce büyük önem arz eden kervan yollarının eski önemini yitirmesi büyük gelir kaybı demektir. Deniz yoluyla Çin ve Hindistan’dan gelen malların Basra körfezine getirildiği dönemlerde bir antrepo görevi gören Bağdat gibi şehirler de eski önem ve ihtişamını kaybetmişlerdi.

Bu dönemde ticari hayatta daralma ile birlikte, esnaf kadroları huzursuzluklar yaşamaya başlamışlardır. Bitip tükenmeyen narh kavgaları, farklı sanat zümreleri arasındaki sürekli geçimsizlikler, pazarları ve ham madde kaynaklarını paylaşamamaktan ötürü nizalar, birbirlerinin şakirtlerini ayartıp ihtiyaçların terbiye ve tedariklerine razı olmamak kabilinden dirlik ve düzen bozucu hareketler ilk akla gelenlerdir.

Bu dönemde müteşebbis ve sermayedar sınıfın da oluşmaması bu daralmayı açacak anahtarlardan da yoksun kalma anlamına gelmiştir. Sermaye sahibi bazıları ise bu sermayelerini artırmak için verimli ve toplu çalışma alanlarına yönelmek yerine menfi ve zararlı yollara sapsmışlardır.

Köyden şehre göçenler ile ordudan esnaflığa geçenler şeklindeki esnafa dışarıdan katılma baskıları da bu alana yeni bir ruh ve çehre getirmekten uzak kalmıştır. Örneğin yeniçerilerin sanat hayatına katılmaları bir yeni ruh getirmediği gibi, hala eski meslekle ilişkisi dolayısıyla zorbalığı da beraberinde getirmiştir.

Sonuçta, sermayeci hammadde üreticisi köylüyü ezip sömürürken, şehre giden yollarda nakliyeciler ve şehir içinde satıcıya göz açtırmayan yeniçeri ve sipahi iç pazardaki daralmayı tetiklemiştir.

Esnafa dışarıdan katılım konusunda tazyiklerle kendi başlarına dükkân tutan, gemileri kendileri karşılayıp bizzat mal alıp satan tufeyli bir sınıf türemiştir. Bu sınıf zamanla meslek ve sanat kadrolarının haddinden fazla dolup taşması gibi iş hayatının denge şartlarını temelinden bozmuştur. Esnaf sayısı gittikçe artarken, ham madde kaynaklarının ve

umumiyetle sürüm ve geçim imkânlarının o artışa uyum gösterememesi birçoklarının eğri bulanık yollara başvurmaları sonucunu doğurmuştur.

İktisadi zihniyetteki bu değişim kelimelerin renk ve manalarında da değişime neden olmuştur. Sanat hayatının ve ahlakın devamlı olarak gerilemesi, özellikle *hurfet* ve *esnaf* tabirlerine aşağılatıcı bir renk vermekten geri kalmamıştır. Olayların tarih boyunca değişimi bazen kelimelerin anlamlarındaki değişmelerde görülebilmektedir. Daha önce *bezirgân* tabirindeki değişmeye benzer değişim *hurfet* ve *esnaf* tabirlerinde de yaşanmıştır. Daha önceleri *hurfet* ve sanat ehli anlamındaki “*harif*” tabiri zamanla bünyesine karışan rengi ve menşei belirsiz unsurlarla birlikte halk dilinde de değerini azar azar kaybetmiş ve sonunda bugünkü kaba ve galiz şekline “*herif*”e dönüşmüştür. *Hurfet* ve sanat ehli “*harif*”, adi, bayağı adam anlamındaki “*herif*” derekesine kadar düşmüştür.

Dış ve iç pazarlardaki daralma ile birlikte içerde normal geçim yolları dışındaki yollara sapmalar artmıştır. Bu sapmalar bir medeniyet dünyasının yönü açısından önemlidir. Yazar bu noktadan sonra geçim yollarındaki bu sapmalara ilişkin “savrulma ve boşalma” başlığını taşıyan bölüme geçmektedir.

2. Savrulma ve Boşalma

Dış ve iç pazarlarda daralma sonucu normal geçim yollarından sapmalar, savrulmalar yaşanmaya veya bunlar yoğunlaşmaya başlamıştır. Yazar bu kapsamdaki yolları aşağıdaki gibi sınıflandırıyor:

1- Kaba ve zorlu kazançlar: Bunlar açık şekilde yapılan yağma, yol kesme, soygun ve benzerleri ile üstü örtülü şekilde yapılan çiftçiye ve rant kaynaklarını sömürme gibi yollardır.

2- Uysal ve sinsi kazançlar: Servet ve ikbale erişmenin en kolay yolu olarak görülen göze girme, yanaşma ve kapılanma şeklindeki kazançlar olarak sıralanabilir.

3- Hayal ve hile mahsulü kazançlar: Define merakı, simyacılık, dua ve keramet üzerinden geçim yolları aramak şeklinde özetlenebilir.

Yazar çeşitli edebiyat ve sanat eserlerinden hareketle esnaftaki bozulma örneklerini sunduktan sonra, Doğuda sanat ve meslek hayatının uzun zaman tabii mecrasına giremediğini ve rasyonelleşmekten mahrum kaldığını belirtmektedir. Burada yazar rasyonelliği Max Weber’in tarif ettiği manada kullanmaktadır. Rasyonellik, rastgele kazançları (siyasi, politik şansları, irrasyonel spekülasyon yollarını ve saire) düşünmeden, özellikle iktisadi faaliyetlerin hesaplı, objektif bir işletme sonunda getireceği kara bel bağlamak olarak tanımlanmaktadır. İktisadi hayat mazbut çerçevesi ile yalnız iş hayatını bünyesinde toplayacak bir meslek ve sanat şuuruna kavuşmamıştır. Bu şuura sahip olanlar da zamanla normal iktisadi temelini kaybetmiştir.

Kar kelimesi Batı’da disiplinli bir iş ve kazanç ahlakı seviyesine yükselirken, şarklı esprisinin karı, aslında iş ve istihsal yeri demek olan “*Kârhaneyi*” evirip çevirerek sonunda “*kerhaneye*” çevirmiştir.

3- Boşalma ve Dağılmamanın Sonu:

Yazar tüm yukarıdaki tahliller sonrasında aslında ortaçağdan beri sakin ve kanaatkâr zihniyet (*bir hurka bir lokma*) diye bir şey yoktur. Aslında iktisadi hayatı ateşlemeye yetecek kadar kazanma hevesi iktisadi hayatta mevcuttur. Ancak, bu heves yerini bulamayarak dışarıya

taşmış, savrulmuş bir enerji olarak kalmıştır. Enerjinin yanlış yerlere yönetilmesi sonucu enerji boşluğu ve durgunluk söz konusudur.

Bu dönemde durgunluk anlayışının bir sonucu olarak sermaye, o dönemin mübadele ve tasarruf aracı altın ve gümüş gömülmek ve çıkınlar içinde saklanmak şeklinde bir muameleye tabi tutulmuştur. Oysa bu dönemde ticari hayatta bunların kıtlığı çekilmektedir.

Bu dönemde para gömmenin yaygınlaşması daha önce belirtilen define arayışının yaygınlaşmasını da açıklamaktadır. Para mübadele aracı olmaktan çok saklama ve esirgeme aleti rolü görmeye başlamıştır. Hatta bu durum Celaleddin Rumi tarafından acı bir şekilde *“hazinelere ve cevherler nasıl hanelerin ortasında olabilir; onlar ancak viranelerde saklıdır”* şeklinde eleştirilmiştir.

III- Çözülme Devri Dünyasına Bakışlar

Yazar çözülme devri dünyasına bakışları üç başlık altına ortaya koymaktadır:

1- Çözülme devri serveti:

Bu başlık altında bu servetin aslı, kökeni ve dağılma sebepleri üzerinde durmaktadır. Özellikle servetin aslının siyasi, politik ve toprağa dayalı olması söz konusudur. Daha önceki bölümlerde de görüldüğü üzere servet sahipleri bu serveti ilk zamanlarda gösteriş uğruna harcamakta, sonraları daralma ile gömüleme saikleri artmaktadır. Servet sahipleri bir kez serveti elde ettikten sonra bunun kendi kendini artıran bir çarka, işletme, teşebbüs sistemine girmesine çalışmamaktadırlar. Servet, tüketilecek bir istihlak fonundan ibarettir.

2- Çözülme devri zengini:

Yazar burada çözülme devri zenginine ilişkin bir tip denemesi yapıyor. Bu devrin zengininin temel karakteristikleri:

- Hayatı hoşça geçirmek
- Hasislik (Servet kendini yenilemediği, tüketim fonu gibi görüldüğünden)

Yazar bu devirde israf ve hasislik kavramlarının nasıl bir arada yer aldığına ilişkin izahlarda da bulunmaktadır.

3- Kıymet dengesizliği:

Bu dönemde üretim araçlarında rasyonelleşme ve ilerleme sağlanamaması nedeniyle yaşanan daralma karşısında üretim ile tüketim arasında dengesizlik oluşmuştur. Daha güncel tabirlerle arz-talep dengesizliği söz konusudur. Oysa bu dönemde Batı’da yeni üretim teknik ve araçları sayesinde arzın talebi aşması söz konusudur.

Sonuç

Yazar 195 ve 208 inci sayfalar arasında kitabın neredeyse özetini içeren türde bir yaklaşımla iktisat ahlakı, iktisat zihniyeti ve çözülmeye ilişkin tahlillerini tamamlamaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere bu dönemde altta temel değerleri ve kuruluşları ile *“ortaçağlaşmış”* bir dünyanın iktisat ahlakı ve bunun üstüne gelip oturmuş bir çözülme devri zihniyeti yer almaktadır. Bu yapı içinde iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti zaman içinde bir birinden uzaklaşmıştır. Zaman içinde normal ve mutlak kazanç yollarından sapmalar söz konusu olmuştur. Tüm bu sapmalarda aynı zamanda dış etkenler de (yeni keşifler, ticaret yollarının

genişlemesi) büyük rol oynamıştır. Sonuçta dış etkenlerin de etkisi ile içerde yaşanan daralma, ahlaki yozlaşma ile birlikte çözülme devri yaşanmıştır.

Yazarın iktisadi olayların toplumun kültüründen, değerlerinden ayrı değerlendirilemeyeceği yönündeki görüşü, tüm kitap boyunca incelenen iktisat ahlakı ve zihniyet zmlmeleri ile net bir şekilde ortaya koyulmaktadır. Kitap, önemli bir emeğin ürünü olduğu kadar, orijinal bir konuyu çok orijinal bir yöntem ve yaklaşımla işlemektedir.